

СІЛЬСЬКІ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Проаналізовано рівень соціального розвитку сільських територій України та його населення в контексті встановлення тенденцій динаміки демографічних показників, стану ринку праці, соціальної та побутової інфраструктури. Наведено кількісні показники в цих сферах і графічні матеріали, які відображають динаміку розвитку сільських територій. Підготовлено рекомендації щодо основних шляхів подолання негативних тенденцій на селі.

The author analyzes the level of rural territories social development of Ukraine and its population in the context of dynamics tendencies establishment of demographic indicators, labour market, social and domestic infrastructure condition. Quantitative indexes in these spheres and graphic materials which represent the dynamics of development of rural territories are resulted by the author. Recommendation in relation to the basic ways of overcoming negative tendencies on a mud flow were prepared in the article.

Аналіз динаміки процесів, що визначають рівень життя сільського населення на сучасному етапі, вказує на незадовільний стан соціального розвитку сільських територій, для яких нині характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та “вимирання” населених пунктів.

Метою роботи є дослідити соціальний розвиток сільських територій в Україні.

Прагнення України до інтеграції в Європейське співтовариство потребує нагального коригування ситуації, що склалася на селі, та якнайскорішого прийняття рішень у цій сфері розвитку людського потенціалу нашої держави.

Без подолання негативних тенденцій у розвитку сільських територій, де проживає 31,9 % населення України, наша держава не зможе ефективно конкурувати з економічними системами інших розвинених країн, в яких рівні життя сільського та міського населення максимально зближені. Диференціація рівнів життя сільського та міського населення в Україні загрожує відпливом найбільш активної та працездатної частини сільського населення до міст, активізує зовнішню трудову міграцію, що робить занепад сільських територій самовідтворюваним процесом.

Несприятливі тенденції щодо погіршення рівня та якості життя в сільській місцевості спостерігаються в таких сферах.

У демографічній:

1. Відбувається випереджальне зменшення чисельності населення в сільській місцевості. Це веде до поступового зменшення частки сільського та зростання частки міського населення України. Причому цей процес відбувається з причин як природного скорочення за рахунок дисбалансу народжуваності та смертності, так і міграції. За період 2003 – 2006 рр. щорічні темпи зменшення чисельності сільського населення становили близько 1,3 % або 200 тис. осіб щороку [2, с. 18].

2. Хоча останнім часом в сільській місцевості фіксується деяке поліпшення ситуації з народжуваністю, проте високий рівень смертності, що перевищує рівень народжуваності в усіх регіонах України (за виключенням Рівненської та Закарпатської області), вказує на від’ємний природний приріст населення й залишається однією з основних причин депопуляції сільського населення нашої держави.

3. Скорочення сільської частини населення за рахунок вищенаведених факторів призводить до збільшення демографічного навантаження в сільській місцевості, що посилює ресурсні потреби для вирішення економічних і соціальних проблем, пов’язаних із соціальним забезпеченням непрацездатної частини населення та лягає додатковим тягарем на бюджети сільських районів.

При цьому рівень демографічного навантаження суттєво відрізняється за регіонами країни. Найгірші показники зафіксовано в Чернігівській, Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській, Черкаській, Сумській, Кіровоградській, Київській та Тернопільській областях. З усіх вікових груп сільського населення найбільше навантаження припадає на людей віком більше 70 років, і лише в Рівненській та Закарпатській областях навантаження молодшого за працездатний вік перебільшує старшого за працездатний. Відтак, більша частка соціальних видатків у більшості регіонів країни вже не може розглядатися як прямі інвестиції в людський капітал.

Виправлення демографічної ситуації, що склалася, вимагає вироблення цілком нових підходів у соціальній сфері, насамперед у галузі охорони здоров’я й пенсійного забезпечення населення.

4. Посилюється диспропорційність структури сільського населення по відношенню до міського за статтю: в сільській місцевості чисельність жінок перевищує кількість чоловіків на 14,3 %, у міських поселеннях це співвідношення складає 17,8 %, що вказує на значний вплив жінок фертильного віку до міста навіть за даними офіційної статистики, яка не враховує значну частку міграційних потоків всередині країни. Порушення статевого співвідношення загрожує погіршенням процесу відтворення сільської частини

населення. Розвивається відтворювальний потенціал для заміщення поколінь батьків поколіннями дітей [1, с. 202].

5. Ситуація з відтворенням населення також погіршується високою кількістю розлучень та відносно низькою кількістю шлюбів порівняно з даними 1991 р., коли кількість зареєстрованих шлюбів і розлучень фіксувалися на рівні 8,4 та 1,7 відповідно.

6. До процесу скорочення чисельності сільського населення додається також міграційний рух: внутрішньорегіональний, міжрегіональний і міждержавний, який є достатньо точним індикатором економічного і соціального становища. Внутрішньодержавна та міждержавна міграція сільського населення змінює кількісні та якісні його характеристики, посилює непривабливість проживання (особливо для молоді) на сільських територіях.

Незважаючи на помітне нині зниження темпів міграції сільського населення, показовим цей процес назвати неможливо, оскільки, на нашу думку, це зниження пов'язане з тим, що на даний час найбільш активна та працездатна частина населення, що не знаходила можливостей для реалізації свого потенціалу в сільській місцевості, вже виїхала. Населення, що залишилося на сьогодні в селі, або не має змоги виїхати, або адаптувалося до сучасної ситуації, відтак, нездатне до активної міграції, яка фіксувалася раніше.

Аналіз сальдо міграції за потоками в 2006 та 2007 рр. показує помітне зменшення міжрегіональної міграції та зміну тенденції рівня внутрішньорегіональної міграції, сальдо якої стало позитивним.

Отримані результати можуть свідчити про встановлення тимчасової рівноваги в процесі “насичення” ринку праці в містах мешканцями сіл на рівні регіону, а також про підвищення жорсткості умов життя для “прибульців” у міських поселеннях (збільшення темпів інфляції, недоступність житла за рахунок надзвичайно високих цін на нього тощо). Між тим, збереження високого рівня міжрегіональної міграції пояснюється значною міжрегіональною диспропорцією в рівні доходів населення, що спонукає мешканців регіонів з нижчим життєвим рівнем мігрувати до більш благополучних у цьому сенсі територій.

II. На ринку праці.

1. За матеріалами вибіркового обстеження сільського населення України, станом на 1 січня 2006 р., рівень економічної активності населення працездатного віку становив 71,8 % загальної кількості населення відповідної вікової групи. При цьому в період 2005-2006 рр. зміни рівня не відбувалося, і лише в першому півріччі 2007 р. відбулося незначне підвищення активності сільського населення – на 0,3 в.п. порівняно з аналогічним періодом 2006 р. (за цей же період активність міського населення підвищилася на 0,5 в.п.) [3, с. 225].

2. Більш виражена негативна динаміка спостерігається щодо рівня зайнятості сільського населення працездатного віку. За даними Держкомстату, за період 2005-2006 рр. він знизився на 0,1 в.п., у той час як рівень зайнятості міського населення за цей же період – підвищився на 0,8 %. Водночас, за I півріччя 2007 р. порівняно з аналогічним періодом 2006 р. відбулося зростання рівня зайнятості населення як у міській, так і в сільській місцевостях – на 0,6 та 0,4 в.п. відповідно [Там же, с. 250].

3. Залишається гострою проблема безробіття. Головною причиною безробіття сільського населення є, на нашу думку, структурні чинники, пов'язані з різким падінням обсягів сільськогосподарського виробництва, про що свідчать різке зменшення посівних площ і поголів'я великої рогатої худоби як у період трансформаційної кризи, так і в останні роки, а також повільність упровадження ринкових перетворень у сільській місцевості та диверсифікації економіки села.

За даними Держкомстату України, протягом 2005-2006 рр. рівень безробіття сільського населення працездатного віку за методологією МОП залишався без змін на рівні 6,6 %, у той час як рівень безробіття міського населення зменшився на 0,6 %. У першому півріччі 2007 р. тенденція збереглася: рівень безробіття сільського населення зменшився порівняно з аналогічним періодом попереднього року на 0,1 в.п., міського – на 0,3 в.п. Між тим, за оцінками експертів Національного аграрного університету, рівень безробіття в сільській місцевості може бути на порядок вищим від офіційно зареєстрованого Держкомстатом і сягати 2,3 млн осіб працездатного віку [3, с. 252].

4. За 2006 р. у сільській місцевості було вивільнено на 13,7 % працівників більше, ніж у 2005 р. Аналіз структури безробітного населення в сільській місцевості за причинами незайнятості свідчить, що найбільша кількість безробітних реєструється через звільнення з економічних причин, тобто найбільша частка безробітних обумовлена складним фінансовим станом підприємств, що змушує керівників виробництва скорочувати робочі місця.

Попри те, що кількість новостворених робочих місць зростає (у 2006 р. їх було створено на 15,7 % більше ніж у 2005 р.), проблему працевлаштування це не вирішує. Кількість звільнених працівників у сільському господарстві в півтора рази перевищує кількість прийнятих. Станом на 1 січня 2007 р. навантаження на одне робоче місце в сільській місцевості становило 14 осіб проти 5 осіб в середньому по Україні, що призводить до перерозподілу робочої сили й форсованого відтоку її до інших сфер економіки [Там же, с. 254].

5. Зазначені особливості ринку праці знаходять відображення й у значній диференціації доходів та витрат домогосподарств у міських і сільських поселеннях. Зокрема, у 2006 р. частка населення із середньодушовими грошовими витратами, нижчими прожиткового мінімуму, становила в сільській місцевості 63,9, у місті – 44,6 %. Грошові витрати 49 % домогосподарств складала менш ніж 300 грн на місяць, у той час як у місті таких було лише 19,9 %. Аналогічні показники для сукупних витрат (з урахуванням споживання продуктів

особистого господарства, пільг та субсидій) складало 29 та 15 % відповідно. Статистичні дані свідчать також про збереження значного рівня натуралізації сільських домогосподарств: надходження від особистого підсобного господарства склали 14,9 % грошових доходів та 25,9 % сукупних ресурсів домогосподарств у сільській місцевості. З нашої точки зору, структурні зміни у сфері сільгоспвиробництва та відповідних цінових співвідношеннях вестимуть до зменшення цього джерела фінансових надходжень мешканців села [Там же, с. 256].

III. У сфері розвитку соціальної та побутової інфраструктури.

Сучасний стан соціальної-економічної інфраструктури сільських територій підтверджує наявність глибокої кризи. Скрутне становище економіки села, тривале недофінансування соціальної сфери призвели до загрози фізичного руйнування її матеріально-технічного потенціалу.

1. Незважаючи на більш високий рівень забезпеченості житловою площею (25 кв. м. на 1 мешканця в сільській місцевості проти 20,9 кв. м. у місті в 2006 р.), рівень благоустрою сільського житла здебільшого не відповідає сучасним вимогам. Станом на 2006 р. лише 20,6 % житлової площі в сільській місцевості були обладнані водогonomом, 16,3 – каналізацією, 25,3 – центральним опаленням, 5,7 % – гарячим водопостачанням [3, с. 255].

2. У незадовільному стані в селі перебувають об'єкти освіти, охорони здоров'я та культури. Наявна матеріальна база культурно-побутових об'єктів не відповідає нормам. Об'єкти освіти в більшості випадків не мають сучасних технічних обладнань для навчання, не вистачає педагогічного персоналу, а рівень його фахової освіти нижчий, ніж у місті. Охоплення дітей дошкільними закладами складало в 2006 р. в селі лише 28 %, у місті – 68 %. Уведення в експлуатацію нових дитячих дошкільних установ відбувається вкрай нерівномірно та повільно [2, с. 18].

До негативних наслідків у соціальному плані призводить руйнування інфраструктури сільських лікувальних установ. Потенціал сільських дільничних лікарень скорочувався із року в рік, і лише в 2006 р. позначилася слабка тенденція до певного виправлення ситуації. Поспіль було практично припинені виїзні форми медичного обслуговування, знизилася обсяги та якість профілактичних медичних заходів.

При дуже низькому рівні введення в експлуатацію установ культури форсовано старіють та зношуються їх основні фонди, збільшується кількість об'єктів, що закриваються без подальшого відновлення їх функціонування. Чисельність закладів культури клубного типу в сільській місцевості скоротилася за 2001 – 2006 рр. на 5 % (900 одиниць), а порівняно з 1990 р. – на 20 % [3, с. 258].

Слід відзначити, що через високий рівень зношеності основних фондів фактичні втрати потенціалу інфраструктури сільських територій істотно перебільшують офіційні дані.

Украй низький сучасний рівень соціальної інфраструктури села створює реальні передумови для погіршення соціально-демографічної ситуації в сільській місцевості. Подолання проблем, що склалися в цій галузі, вимагає безпосереднього втручання держави шляхом фінансування конкретних цільових програм соціального розвитку села.

Поліпшення соціального та економічного становища на селі вимагає насамперед здійснення комплексних ринкових перетворень в агропромисловому комплексі країни та заходів щодо підготовки сільгоспідприємств та індивідуальних господарств до діяльності в умовах повноцінного функціонування ринку землі, в тому числі:

- вироблення дієвих економічних і механізмів стимулювання та підтримки розвитку аграрного виробництва в ціновій, кредитній, податковій політиці та відповідного інституційного забезпечення;
- розвитку механізмів залучення в сільське господарство капіталу промислових підприємств, фінансових і сервісних структур шляхом організації крупнотоварного агропромислового виробництва;
- упровадження ринкових механізмів регулювання цін на аграрних ринках, скорочення кількості посередницьких ланок між сільгоспвиробником і кінцевим споживачем його продукції;
- посилення антимонопольного контролю за цінами на матеріально-технічні ресурси, енергоносії і послуги, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам, з метою оптимізації їхніх витрат;
- заохочення, в тому числі з використанням змішаного інвестування, розвитку інфраструктурних елементів аграрного ринку: постачально-збутових систем, транспорту сільгосппродукції, засобів нагромадження та зберігання сільгоспсировини;
- заохочення розвитку малого бізнесу у сферах виробництва та переробки сільськогосподарської продукції;
- сприяння розвитку територіальних підприємницьких мереж (регіональних кластерів) у сільських регіонах, орієнтованих на матеріально-технічне постачання сільгоспвиробництва та переробку, зберігання і збут сільгосппродукції.

За результатами проведеного аналізу можна виокремити такі пріоритетні напрями державної політики, спрямованої безпосередньо на забезпечення стійкого підвищення рівня та якості життя сільського населення:

1. Інвентаризація, впорядкування та ефективне впровадження існуючих цільових програм державного стимулювання розвитку сільських територій України з метою гарантування забезпечення їх належного фінансування.

2. Створення системи моніторингу демографічної ситуації в сільських територіях та інформаційного забезпечення досліджень у цій сфері, встановлення конкретних пріоритетів та адресних заходів демографічної політики по кожному із сільських регіонів з урахуванням особливостей демографічних

показників у регіональному розрізі.

3. З метою зниження рівня демографічного навантаження – поліпшення стану соціального забезпечення пенсіонерів за віком, розвиток системи сервісних служб і спеціалізованих закладів для літніх людей, створення умов для ефективного використання трудового потенціалу людей пенсійного віку в сільській місцевості.

4. Здійснення заходів щодо підвищення ефективності управління соціальною сферою та якості соціальних послуг, зокрема шляхом реорганізації та впровадження страхових схем в охороні здоров'я, диверсифікації постачальників соціальних послуг тощо.

5. Активізація державної політики на ринку праці в сільській місцевості, що, в першу чергу, вимагає таких заходів: створення загальнодержавного банку даних про ринок праці в сільській місцевості; забезпечення ефективного використання трудових ресурсів сільських територій шляхом упровадження дійової програми підвищення рівня зайнятості сільського населення, створення додаткових робочих місць у галузях сільського господарства, агросервісного обслуговування, переробних підприємствах, соціальній сфері тощо; відновлення системи державного цільового замовлення на підготовку фахівців відповідно до потреб аграрного сектора, створення гарантій працевлаштування за фахом після одержання освіти (шляхом укладання договорів між випускниками та господарствами); стимулювання диверсифікації сільської економіки, що сприятиме зростанню зайнятості населення, включаючи розвиток індивідуальної підприємницької діяльності, малого й середнього бізнесу в несільськогосподарській діяльності; упровадження в сільськогосподарське виробництво нових технологій, що вимагають використання кваліфікованої робочої сили, з одночасною адаптацією (програмами перепідготовки) некваліфікованої робочої сили до нових вимог; упровадження в сільській місцевості мережі освітніх програм, спрямованих на професійне навчання, підвищення кваліфікації, перекваліфікацію тощо.

6. Розробка засобів заохочення інвесторів сільськогосподарських підприємств в інвестуванні в розвиток комунальної та транспортної інфраструктури, соціальної сфери сільських населених пунктів, зокрема у вигляді укладання інвестиційних угод з органами місцевої влади та отримання податкових канікул щодо сплати місцевих податків і зборів.

7. Здійснення заходів щодо відновлення та подальшого розвитку соціальної інфраструктури сільських територій, для чого, в першу чергу, необхідно нарощувати обсяги будівництва житла та гуртожитків для сільської інтелігенції та молоді, що сприятиме притоку кваліфікованих молодих кадрів на село; сприяти розвитку індивідуального житлового будівництва шляхом збільшення обсягів і розширення можливостей житлового кредитування, передусім пільгового для молодіжного житлового будівництва; розширити мережу лікувальних закладів, у тому числі сільських амбулаторій; провести переоснащення сільських закладів охорони здоров'я з можливим залученням не лише державних, регіональних і місцевих бюджетів, але й приватних, благодійних та страхових фондів.

8. Розробка нормативно-правової бази здійснення місцевими органами влади емісії позичкових цінних паперів з метою спрямування отриманих коштів на розвиток об'єктів місцевої інфраструктури.

Література:

1. Головаха С. Динаміка соціального самопочуття населення України: 1995-2006 / С. Головаха, Н. Паніна // Українське суспільство 1992 – 2006. Соціологічний моніторинг ; за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 201–209.

2. Дегтяр А. О. Підвищення ефективності державно-управлінських рішень щодо розв'язання демографічних проблем в Україні / А. О. Дегтяр, Д. В. Карамішев // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2006. – № 2 (29). – Ч. 2. – С. 16–24.

3. Статистичний щорічник України за 2007 рік / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. П. П. Забродський. – К. : Консультант, 2008. – 552 с.

Надійшла до редколегії 13.10.2009 р.